

Beszámoló

Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj pályázathoz

Név: Virágh Eszter

Kutatási téma: Controllability investigations for nonlinear systems

Fogadó intézmény: Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve, Belgium)

Konzulens: Denis Dochain (Full Professor, Honorary Research Director of the FNRS)

A kutatómunka során nemlineáris rendszerek irányíthatóságának vizsgálatával foglalkoztam. Irodalomkutatást követően kémiai és biokémiai rendszerek esetében vizsgáltam, hogyan modellezhetők az egyes folyamatok, és a reakciókörülményektől függően (pl. izoterm/nem izoterm reakció, batch reaktorban vagy CSTR-ben játszódik le a folyamat) melyek a irányíthatóság feltételei. A kapott eredményeket felhasználva példarendszerek (pl. élesztő növekedése, reverzibilis reakció) esetében vizsgáltam, mikor irányíthatók a reakciók. Az alkalmazott eljárásokat a vizsgált példarendszerek esetében Matlab környezetben végeztem el.

1. Modell

A biokémiai rendszerek leírásához a következő állapottér modellt használtam [1]. Jelölje N a komponensek, M pedig a reakciók számát. A biokémiai reakciók általános dinamikai modellje

$$\frac{d\xi}{dt} = K\varphi(\xi, t) - D\xi - Q(\xi) + F. \quad (1)$$

alakban írható, ahol $\xi = (\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_N)^T$ a komponensek koncentrációit tartalmazza. A koncentrációk időbeli változását a rendszer kinetikája, illetve a rendszer és a külvilág közötti transzportfolyamatok határozzák meg. Az egyenlet jobb oldalán szereplő $K\varphi(\xi, t)$ kifejezés a reakció kinetikáját írja le, a $-D\xi - Q(\xi) + F$ kifejezés pedig a komponensek transzportdinamikáját modellezi. A kinetikát leíró részben $K = [K_{ij}]_{N \times M}$ a hozam

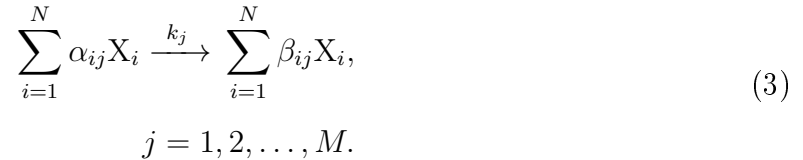
együtthatókból álló mátrixot jelöli. A $\varphi = (\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_M)$ tartalmazza a reakciósebességeket az egyes reakciólépésekhez. A transzportdinamikát leíró részben D jelöli az F_{in} beáramlási sebesség és a V reaktortérfogat arányát. A $Q = (Q_1, Q_2, \dots, Q_N)^T$ vektormező tartalmazza a kifolyó anyagáram áramlási sebességét az egyes komponensek esetében. Az $F = (F_1, F_2, \dots, F_N)^T$ vektormező a komponensek betáplálási sebességét tartalmazza.

Kémiai rendszerek esetében az állapottér-modell a biokémiai rendszerekhez hasonló módon adható meg. A kémiai reakciók általános dinamikai modellje

$$\frac{dx}{dt} = \gamma r(x, t) - Dx - Q(x) + F. \quad (2)$$

alakban írható, ahol a $x = (x_1, x_2, \dots, x_N)^T$ vektormező az egyes anyagfajták koncentrációit tartalmazza. Az egyenletben a transzportdinamikát leíró rész a biokémiai rendszerekkel analóg módon modellezhető, a kinetikát leíró rész azonban kissé eltér. A kinetikát leíró részben γ a sztöchiometriai mátrixot, $r(x, t)$ pedig a reakciósebesség vektort jelöli.

Biokémiai rendszerek esetében a kinetikát leíró rész csak empirikus módon adható meg. Ezzel szemben kémiai reakciók esetében a sztöchiometriai mátrix és a reakciósebesség a reakcióegyenlet, a koncentrációk és a reakciósebességi együtthatók ismeretében meghatározhatók [1, 2]. Tekintsük a következő általános alakú kémiai reakciót,

A (3) egyenletben X_i , $i \in \{1, 2, \dots, N\}$ a komponenseket jelöli. A j -edik reakciólépésben az X_i reaktánsokhoz tartozó sztöchiometriai együtthatót α_{ij} , az X_i termékhez tartozó sztöchiometriai együtthatót pedig β_{ij} jelöli. A sztöchiometriai mátrix $\gamma = [\gamma_{ij}]_{N \times M}$ elemei $\gamma_{ij} = \beta_{ij} - \alpha_{ij}$ módon számolhatók $\forall i \in \{1, 2, \dots, N\}$, $\forall j \in \{1, 2, \dots, M\}$.

Az $r(x, t)$ reakciósebesség a tömeghatás törvény alapján adható meg. Az $r(x, t) = (r_1(x, t), r_2(x, t), \dots, r_M(x, t))^T$ vektormező elemei $r_j(x, t) = k_j \prod_{i=1}^N x_i^{\alpha(i,j)}$, ahol k_j a j -edik reakciólépéshez tartozó reakciósebességi együtthatót jelöli $\forall j \in \{1, 2, \dots, M\}$.

Biokémiai folyamatok esetében általában csak kis hőmérséklet változás megengedett, mert a mikroorganizmusok nagy hőmérsékletváltozás esetén elpusztulnak. Így a biokémiai folyamatokat általában izotermnek tekintjük. Ezzel szemben kémiai reakciók esetében nagyobb hőmérséklet változás is végbemehet a folyamat során, így a modellezés során a

hőmérséklet változását leíró egyenletet is figyelembe kell venni [3]. A teljes rendszer

$$\frac{dx}{dt} = \gamma r(x, t) - Dx + u, \quad (4)$$

$$\frac{dT}{dt} = \sum_{j=1}^M h_j r_j(x, T) - D_T T + u_T, \quad (5)$$

alakban írható, ahol h_j a j -edik reakciólépés-beli hőmennyiség, $j \in \{1, 2, \dots, M\}$, $T \in \mathbb{R}_0^+$ a hőmérsékletet jelöli, D_T pedig a térfogategységre jutó hőáram. Az (4) és (5) egyenletekben u az anyagáram-bemenet, u_T pedig a hőmérsékletváltozás bemenetet jelöli.

A reakciók vizsgálata során a reakció alakja mellett az alkalmazott reaktor típusát is figyelembe kell venni. A kutatómunka során két, a gyakorlatban is széleskörűen alkalmazott reaktortípust vizsgáltam (CSTR és batch reaktor) [1, 4, 5].

Egy reaktort batch reaktornak hívunk, ha $F_{in} = F_{out} = 0$. Batch reaktorok esetében az (1) és (2) dinamikai modellek transzport dinamikát leíró része 0-val egyenlő, így a dinamikát leíró egyenletek leegyszerűsödnek. Biokémiai rendszerek esetében

$$\frac{d\xi}{dt} = K\varphi(\xi, t), \quad (6)$$

kémiai rendszerek esetében pedig

$$\frac{dx}{dt} = \gamma r(x, t) \quad (7)$$

módon modellezhetők a folyamatok.

Egy reaktort folytonos tartályreaktornak nevezünk (CSTR-continuous stirred tank reactor), ha $F_{in} = F_{out}$. CSTR rendszerek esetében a rendszer a (1) és (2) dinamikai modellekkel modellezhetők.

2. Irányíthatóság vizsgálata

Először batch, illetve CSTR reaktorban lejátszódó izoterm biokémiai folyamatokat esetében, majd batch, illetve CSTR reaktorban lejátszódó izoterm és nem izoterm kémiai reakciók esetében vizsgáltam, hogy a reakcióköörülményektől függően hogyan pontosíthatók az irányíthatóság feltételei. Ehhez kiindulásként az irányításelméletből ismert rang feltételt használtam [6, 7].

Tekintsük a következő nemlineáris dinamikai rendszert,

$$\dot{\xi} = f(\xi) + g(\xi)u, \quad \xi(0) = \xi^* \in \mathbb{R}^n, \quad (8)$$

ahol $f, g \in \mathbb{C}^\infty(\mathbb{R}^n, \mathbb{R}^n)$ sima vektormezők, $u \in \mathbb{R}$ pedig az irányítás bemenet.

1. Tétel. *Jelölje a (8) rendszerhez tartozó irányíthatósági disztribúciót Δ_c . Az (8) rendszer erősen elérhető az $\xi^* \in \mathbb{R}^n$ pontban akkor és csak akkor, ha $\dim \Delta_c(\xi^*) = n$.*

Az 1. tételben n a lineárisan független egyenletek számát jelöli, azonban kémiai és biokémiai rendszerek esetében a rendszert leíró differenciálegyenletek általában nem függetlenek egymástól. Lineárisan függő rendszerek esetében a legnagyobb független alrendszer meghatározásához a következő algoritmust használhatjuk [1]. Tekintsünk egy (1) alakú biokémiai reakciót

$$\frac{d\xi}{dt} = K\varphi(\xi, t) - D\xi - Q(\xi) + F. \quad (9)$$

Jelölje p a K mátrix rangját. Legyen K_f ($p \times N$) egy tetszőleges teljes rangú almatrix K -ből, és jelölje K_r a megmaradó részmatrixot. Jelölje (ξ_f, ξ_r) , (Q_f, Q_r) és (F_f, F_r) ξ , Q és F megfelelő partícióit. Ezzel a jelölésmóddal az (1) dinamikai modell felírható

$$\frac{d\xi_f}{dt} = K_f\varphi(\xi_f, t) - D\xi_f - Q_f(\xi_f) + F_f, \quad (10)$$

$$\frac{d\xi_r}{dt} = K_r\varphi(\xi_r, t) - D\xi_r - Q_r(\xi_r) + F_r. \quad (11)$$

alakban. Ehhez létezik $Z := A_0\xi_f + \xi_r$ állapottranszformáció, ahol A_0 ($(N - p) \times p$) az $A_0K_f + K_r = 0$ mátrixegyenlet egyértelmű megoldása. Ekkor az (9) rendszerrel lineárisan független ekvivalens rendszer

$$\frac{d\xi_f}{dt} = K_f\varphi(\xi_f, t) - D\xi_f - Q_f(\xi_f) + F_f, \quad (12)$$

$$\frac{dZ}{dt} = -DZ + A_0(F_f - Q_f) + (F_r - Q_r). \quad (13)$$

Ahhoz hogy az irányíthatóság feltételét a reakciókörülményeknek megfelelően pontosítani tudjuk, meg kell határozni, hogyan fejezhető ki a lineárisan független egyenletek száma (n) az egyes esetekben.

A következő tétel feltételt ad n meghatározására CSTR-ben végbemenő folyamatok esetében [3].

2. Tétel. *Két egyszerű feltétel az irányíthatóság vizsgálatára CSTR rendszerek esetében:*

- $\text{rang}(g, K) = n$,
- $q + \text{rang}(K) \geq n$,

ahol q a bemenetek száma.

1. Megjegyzés. *A 2. tétel második feltétele az első feltétel közvetlen következménye, mivel*

$$\text{rang}(g, K) \leq \text{rang}(g) + \text{rang}(K) \leq q + \text{rang}(K). \quad (14)$$

A kutatómunka során meghatároztam hogyan fejezhető ki n a további esetekben. A kapott eredményeket a következő táblázatban foglaltam össze:

Reakció	Reaktor típusa	n
izoterm biokémiai rendszer	batch	$\text{rang}(K)$
izoterm kémiai rendszer	batch	$\text{rang}(\gamma)$
nem izoterm kémiai rendszer	batch	$\text{rang}(\gamma) + 1$
izoterm biokémiai rendszer	CSTR	$\text{rang}(K g)$
izoterm kémiai rendszer	CSTR	$\text{rang}(\gamma g)$

1. táblázat. Kifejezések n -re

2. Megjegyzés. *A táblázatban szereplő kifejezéseket a következő alakban is felírhatjuk: $n = \text{rang}(K^*|g)$, ahol*

$$K^* = \begin{cases} K, & \text{izoterm biokémiai rendszerek esetében} \\ \gamma, & \text{izoterm kémiai rendszerek esetében} \\ \begin{pmatrix} \gamma_{N \times M} \\ h_{1 \times M} \end{pmatrix}, & \text{nem izoterm kémiai rendszerek esetében} \end{cases}. \quad (15)$$

3. Alkalmazások

A kapott eredményeket speciális alakú példarendszerek esetében alkalmaztam az irányíthatóság feltételének meghatározásához. Először egy biokémiai rendszer esetében (élesztő növekedése), majd egy kémiai rendszerre (reverzibilis reakció) vizsgáltam, mikor irányítható a rendszer. Az élesztő növekedésének vizsgálata során feltételeztem, hogy a folyamat CSTR reaktorban megy vége és izotermnek tekinthető. A reverzibilis reakció vizsgálata során batch rendszert feltételeztem és a reakciót nem izotermnek tekintettem. A szükséges számításokat Matlab környezetben végeztem.

3.1. Élesztő növekedése

Az élesztő növekedése során lejátszódó folyamat a következő reakcióegyenletekkel írható le [1]:

Az (16) egyenlet az élesztő növekedését írja le oxigéndús közegben glükózon, A (17) egyenlet a glükózon végbemenő fermentatív növekedést adja meg, a (18) egyenlet pedig az oxigéndús közegben, etanolon végbemenő növekedést írja le. A fenti egyenletekben

S a glükóz koncentráció,

C az oldott oxigén koncentrációja,

E az etanol koncentráció,

X az élesztő koncentrációja és

P az oldott szén-dioxid koncentráció.

Az egyes folyamatokhoz tartozó reakciósebességeket $\varphi_1, \varphi_2, \varphi_3$ jelölik.

A folyamatokat leíró differenciálegyenlet rendszer

$$\begin{pmatrix} \frac{dX}{dt} \\ \frac{dS}{dt} \\ \frac{dE}{dt} \\ \frac{dC}{dt} \\ \frac{dP}{dt} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 1 \\ -k_1 & -k_2 & 0 \\ 0 & k_4 & -k_3 \\ -k_5 & 0 & -k_6 \\ k_7 & k_8 & -k_9 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} SCX & 0 & 0 \\ 0 & SX & 0 \\ 0 & 0 & ECX \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \alpha_3 \end{pmatrix} - \\ - D \begin{pmatrix} X \\ S \\ E \\ C \\ P \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 \\ DS_{in} \\ 0 \\ Q_{in} \\ 0 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ Q_i \end{pmatrix}. \quad (19)$$

alakban írható. A P oldott oxigén koncentráció nem jelenik meg a reaktáns oldalon és elhagyja a folyadék fázist ezért az (19) egyenletrendszerből a $\dot{P}$ -ra vonatkozó egyenlet elhagyható. Ekkor az (19) egyenletrendszer

$$\begin{pmatrix} \frac{dX}{dt} \\ \frac{dS}{dt} \\ \frac{dE}{dt} \\ \frac{dC}{dt} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} SCX\alpha_1 + SX\alpha_2 + ECX\alpha_3 \\ -k_1SCX\alpha_1 - k_2SX\alpha_2 \\ k_4SX\alpha_2 - k_3ECX\alpha_3 \\ -k_5SCX\alpha_1 - k_6ECX\alpha_3 \end{pmatrix} - D \begin{pmatrix} X \\ S - S_{in} \\ E \\ C \end{pmatrix} + Q_{in} \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} \quad (20)$$

alakúra egyszerűsödik. A (20) rendszerhez tartozó f drift vektormező és g_1, g_2 control vektormezők

$$f = \begin{pmatrix} SCX\alpha_1 + SX\alpha_2 + ECX\alpha_3 \\ -k_1SCX\alpha_1 - k_2SX\alpha_2 \\ k_4SX\alpha_2 - k_3ECX\alpha_3 \\ -k_5SCX\alpha_1 - k_6ECX\alpha_3 \end{pmatrix}, \quad g_1 = - \begin{pmatrix} X \\ S \\ E \\ C \end{pmatrix}, \quad g_2 = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix}. \quad (21)$$

Izoterm biokémiai reakciók esetében a lineárisan független egyenletek száma $n = \text{rang}(Kg)$ módon számolható, így a 1. tétel szerint az erős elérhetőség feltétele $\dim \Delta_c = \text{rang}(Kg)$.

A rang(Kg) mátrix a következő alakban írható

$$(Kg) = \left(\begin{array}{ccc|cc} 1 & 1 & 1 & X & 0 \\ -k_1 & -k_2 & 0 & S & 0 \\ 0 & k_4 & -k_3 & E & 0 \\ -k_5 & 0 & -k_6 & C & 1 \end{array} \right). \quad (22)$$

A (Kg) mátrix rangja $n = 4$, így a rendszer erősen elérhető akkor és csak akkor, ha $\dim \Delta_c = 4$. Az irányíthatósági disztribúció dimenziójának meghatározásához tekintjük a következő g_1 és g_2 control vektormezőkből, és $[f, g_2], [[f, g_2], g_1]$ Lie-zárójelekből álló mátrixot:

$$\Theta = (g_1, g_2, [f, g_2], [[f, g_2], g_1]). \quad (23)$$

A mátrix determinánsa $\det(\Theta) = S_{in} X^2 E \alpha_1 \alpha_3 (k_1 k_3 X + k_3 (S - S_{in}) + k_1 E)$. A Θ mátrix teljes rangú, ha $X \neq 0$, $E \neq 0$ és $S_{in} \notin \{0, k_1 X + S + \frac{k_1}{k_3} E\}$. Így a 1. tétel szerint a rendszer erősen elérhető, ha $X \neq 0$, $E \neq 0$ és $S_{in} \notin \{0, k_1 X + S + \frac{k_1}{k_3} E\}$.

3.2. Reverzibilis reakció

Tekintsük a következő batch reaktorban lejátszódó nem izoterm reverzibilis reakciót,

Jelölje a, b, c, d az egyes vegyületek koncentrációit. A folyamathoz tartozó sztöchiometriai mátrix

$$\gamma = \begin{pmatrix} -1 & 1 \\ -1 & 1 \\ 1 & -1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix}. \quad (25)$$

A rendszer bemenetének a hőmérséklet változtatását tekintjük. Ekkor a folyamatot leíró differenciálegyenlet rendszer

$$\begin{pmatrix} \frac{da}{dt} \\ \frac{db}{dt} \\ \frac{dc}{dt} \\ \frac{dd}{dt} \\ \frac{dT}{dt} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -k_1ab + k_{-1}cd \\ -k_1ab + k_{-1}cd \\ k_1ab - k_{-1}cd \\ k_1ab - k_{-1}cd \\ \frac{k_1}{\beta}ab + \frac{k_2}{\beta}cd \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix} u. \quad (26)$$

alakban írható. A folyamathoz tartozó f és g vektormezők

$$f = \begin{pmatrix} -k_1ab + k_{-1}cd \\ -k_1ab + k_{-1}cd \\ k_1ab - k_{-1}cd \\ k_1ab - k_{-1}cd \\ \frac{k_1}{\beta}ab + \frac{k_2}{\beta}cd \end{pmatrix}, \quad g = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ 1 \end{pmatrix}. \quad (27)$$

Nem izoterm, batch reaktorban lejátszódó kémiai reakciók esetében a lineárisan független egyenletek száma $n = \text{rang}(\gamma) + 1$. Könnyen látható, hogy a γ mátrix rangja 1, így $n = 2$.

A 1. tétel szerint ekkor a rendszer erősen elérhető akkor és csak akkor, ha $\dim\Delta_c = 2$.

Tekintsük az $[f, g]$ Lie-zárójelből és a g vektormezőből képezhető Θ mátrixot,

$$\Theta = ([f, g], g). \quad (28)$$

A Θ mátrix teljes rangú, ha $a \neq 0$ és $b \neq 0$, vagy $c \neq 0$ és $d \neq 0$, azaz a rendszer erősen elérhető, ha vagy a reaktáns, vagy a termék oldalon nem 0 az anyagfajták koncentrációja.

Hivatkozások

- [1] G. Bastin and D. Dochain, *On-line Estimation and Adaptive Control of Bioreactors*. Elsevier, Amsterdam, 1990.
- [2] P. Érdi and J. Tóth, *Mathematical models of chemical reactions. Theory and applications of deterministic and stochastic models*. Princeton University Press, 1989.

- [3] G. Bastin and J. Lévine, „On State Accessibility in Reaction Systems,” *IEEE Transactions on automatic control*,, vol. 38, pp. 733–742, 1993.
- [4] D. Dochain and L.Chen, „Local observability and controllability of stirred tank reactors,” *Journal of Process Control*,, vol. 2, pp. 139–144, 1992.
- [5] A. Rapaport and D. Dochain, „A robust asymptotic observer for systems that converge to unobservable states. a batch reactor case study,” *IEEE Transactions on automatic control*,, vol. 65, pp. 2693–2699, 2019.
- [6] A. Isidori, *Nonlinear Control Systems*. Springer Verlag, London, 1995.
- [7] D. A. Drexler, E. Virágh, and J. Tóth, „Controllability and reachability of reactions with temperature and inflow control,” *Fuel*, vol. 211, pp. 906–911, 2017.